

Leszek C. Belzyt
Uniwersytet Zielonogórski

LICZEBNOŚĆ LUDNOŚCI POLSKOJĘZYCZNEJ NA POWIŚLU PRZED PIERWSZĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ NA PODSTAWIE PRUSKICH SPISÓW JĘZYKOWYCH

Nazwa regionu Powiśle budzi pewne kontrowersje. Jego dokładne granice trudno jest określić w sposób jednoznaczny. W literaturze historycznej używa się tej nazwy w stosunku do wschodnich terenów prowincji zachodniopruskiej (Provinz Westpreußen), zarówno regencji gdańskiej (Regierungsbezirk Danzig), jak i regencji kwidzyńskiej (Regierungsbezirk Marienwerder), które po 1920 r. nie znalazły się w granicach odrodzonego państwa polskiego. W okresie weimarskim zostały one wcielone do prowincji wschodniopruskiej jako „regencja zachodniopruska” (Regierungsbezirk Westpreußen)¹. W niektórych opracowaniach do Powiśla zalicza się jeszcze mazurskie powiaty morąski i pasłęcki, w innych natomiast wyklucza się z niego powiat elbląski – będący historycznie częścią Warmii. W niniejszym opracowaniu w zasadzie uwzględniamy jednak obszar Powiśla z okresu międzywojennego i omawiamy powiaty elbląski, malborski, kwidzyński, suski i sztumski w granicach sprzed 1914 r. Dla ścisłości trzeba zaznaczyć, że powiat kwidzyński w okresie międzywojennym był trochę mniejszy niż w okresie przed pierwszą wojną światową, gdyż jego gminy i miasta po zachodniej stronie Wisły w 1920 r. zostały włączone do państwa polskiego (np. Gniew). Poza tym jego południowe skrawki włączono do Polski po plebiscycie – w sumie pięć gmin.

Podstawą źródłową artykułu są dane pruskich spisów językowych z lat 1831-1910, opublikowane w niemieckojęzycznej edycji z 1998 r.² Z kolei pierwotne liczby spisowe można znaleźć w archiwum niemieckim w Berlinie³ oraz w wydawnictwach statystycznych – czasopiśmie „Preußische Statistik” i publikacjach specjalnych, jak tzw. „lek-

¹ Por. np. Peter Mast, *Ostpreussen und Westpreussen und die Deutschen aus Lithauen* (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, t. 10), München 2001, s. 137.

² L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachensstatistik in Bearbeitung und Kommentar* (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, t. 3), Marburg 1998.

³ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (GStAPK), XX. Hauptabteilung (HA), Repositur 2, Oberpräsidium von Preußen, Titel 36, Nr. 11, Vol. 2, Vol. 3, Vol. 5, Vol. 6 oraz Rep. 2 II, Oberpräsidium von Preußen, Nr. 2146. Ponadto GStAPK, XIV. HA, Rep. 181, Regierung zu Marienwerder, Nr. 2203, 2205, 2212-2214, 2222, 2223, 2226-2229, 4132, 4133 i 5123.

sykony gminne” („Gemeindelexika”) i roczniki statystyczne⁴. Rezultaty tzw. spisów szkolnych, dotyczące podziałów narodowościowych (językowych) wśród uczniów szkół elementarnych z lat 1886-1911, zostały także opublikowane w „Preußische Statistik”⁵.

Przed rozpoczęciem szczegółowej analizy na poziomie powiatów należy jeszcze zauważyć, że dane pruskich spisów nie były całkiem obiektywne, co wynikało z jednej strony z przyjętych metod spisowych, a z drugiej – z nastawienia personelu spisowego, czyli nauczycieli i administracji pruskiej, którzy musieli za każdym razem wykazać się „postępami niemieczyzny”. Na poparcie tej tezy można zacytować zalecenia ministra spraw wewnętrznych z 1910 r., skierowane do wszystkich prezydentów regencji:

W regencjach, których ludność mocno przepojona jest obcojęzycznymi częściami, konieczne jest położenie szczególnego nacisku na zdobycie bezwarunkowo niezawodnych osób spisujących, ażeby zapobiec błędnym rezultatom. Lanratom należy koniecznie narzucić obowiązek, ażeby papiery spisowe poddali dokładnemu przeglądowi, także pod kątem danych językowych i w razie w konieczności nakazać mają kontrolę terenową⁶.

Wielu badaczy polskich zwracało już na to uwagę, ale dobitnie na zafałszowania zwrócił uwagę także niemiecki profesor uniwersytetu berlińskiego, Ludwig Bernhard, jeszcze przed pierwszą wojną światową⁷.

⁴ *Volkszählung am 1. Dezember 1861*, „Preußische Statistik”, t. 5, s. 224-225; *Volkszählung am 1. Dezember 1890*, „Preußische Statistik”, t. 121, s. 155; *Volkszählung am 1. Dezember 1900*, „Preußische Statistik”, t. 177/3, s. 360-363; *Volkszählung am 1. Dezember 1910*, „Preußische Statistik”, t. 234, s. 206-207 oraz *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen*, t. 2: Westpreußen = *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreußen*, Berlin 1908 i *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln*, Berlin 1912, t. 2: Regierungsbezirk Danzig, t. 3: Regierungsbezirk Marienwerder, a ponadto *Statistisches Jahrbuch für den Preußischen Staat 1913*, Berlin 1914.

⁵ *Das gesammte niedere Schulwesen des Preußischen Staates im Jahre 1886*, „Preußische Statistik”, t. 101/2, Berlin 1887, s. 202-203; *Das gesammte Volksschulwesen im preußischen Staate im Jahre 1891*, Berlin 1892, „Preußische Statistik”, t. 120/2, s. 72-73; *Das gesammte niedere Schulwesen im preußischen Staate im Jahre 1896*, Berlin 1898, „Preußische Statistik”, t. 151/2, s. 38-39; *Das gesammte niedere Schulwesen des Preußischen Staates im Jahre 1901*, Berlin 1902, „Preußische Statistik”, t. 176/3, s. 300-301; *Das gesammte niedere Schulwesen im preußischen Staate im Jahre 1906*, Berlin 1908, „Preußische Statistik”, t. 209/3, s. 326-327; *Das gesammte niedere Schulwesen im preußischen Staate im Jahre 1911*, Berlin 1912, „Preußische Statistik”, t. 231/2, s. 378. Można tutaj dodać specjalne wydanie statystyczne donoszące m.in. o języku uczniów z lat 1862-1864: *Statistische Nachrichten über das Elementar-Schulwesen in Preußen für die Jahre 1862 bis 1864*, Berlin 1867, s. 66.

⁶ GStAPK, Rep. 77, Ministerium des Innern, Tit. 94, Nr. 174, Vol. 2, Der Minister des Innern an sämtliche Herren Regierungspräsidenten am 19.8.1910, k. 10: „In den Regierungsbezirken, deren Bevölkerung stark mit fremdsprachigen Teilen durchsetzt ist, muß besonderes Gewicht auf die Gewinnung unbedingt zuverlässiger Zähler gelegt werden, um irrigen Ergebnissen vorzubeugen. Den Landräten ist unbedingt zur Pflicht zu machen, sich einer genauen Durchsicht der Zählpapiere auch bezüglich der Sprachangaben zu unterziehen und nötigenfalls örtliche Nachprüfungen zu veranlassen”.

⁷ L. Bernhard, *Die Fehlerquellen in der Statistik der Nationalitäten*, Vorwort w: P. Weber, *Polen in Oberschlesien. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1914, s. III-XXI. Szersze rozważania na temat zafałszowań statystyk pruskich zob. L.C. Belzyt, *Pruska statystyka językowa (1825-1911) a Polacy zaboru pruskiego, Mazur i Śląska*, Zielona Góra 2013, s. 14-28.

W zaprezentowanych poniżej rozważaniach na temat rezultatów spisowych konsekwentnie do ludności polskiej wliczamy tzw. osoby dwujęzyczne, co jednoznacznie wynika z logiki sposobu prowadzenia analizowanych spisów językowych, a ponadto podajemy łączne liczby dla wykazanych w spisach osób mówiących językiem polskim, „mazurskim” i kaszubskim. Ten ostatni sposób postępowania wynika z tego, że statystyki wyjątkowo niedokładnie dzieliły te grupy językowe, a wydzielenie „języka mazurskiego” było zabiegiem sztucznym, niewłaściwym lingwistycznie i mającym na celu propagandowe osłabienie mniejszości polskiej⁸.

Powiat Elbląg (Elbing) – wiejski i miejski

Powiat elbląski leżał wraz z miastem (tworzącym już w 1883 r. oddzielny powiat miejski⁹) na terenie niemieckojęzycznym, w najbardziej na wschód wysuniętej części regencji gdańskiej, biorąc pod uwagę granice administracyjne z okresu do 1920 r. Na wschodzie graniczył z powiatami wschodniopruskimi: braniewskim i pasłęckim z regencji królewieckiej, a na południu i zachodzie – z powiatem malborskim. Jeszcze w czasach przedrozbiorowych przewagę miała tam ludność niemieckojęzyczna i ewangelicka. Podobnie było w latach 1831-1910. Katolicy stanowili około 20% mieszkańców powiatu.

Ludność polskojęzyczna – jak wskazują na to wyniki spisowe – na terenie powiatu elbląskiego była nieliczna. Po raz pierwszy wynotowano ją w spisie z 1852 r. – w sumie 82 osoby. Najwięcej było jej w powiecie miejskim w 1905 r. – 240 osób, które stanowiły jedynie ponad 0,4% ogółu mieszkańców (na 55 627 osób). W powiecie wiejskim w 1900 r. wynotowano 154 osoby, czyli 0,4% ludności (na 38 800 osób). Były to najwyższe wartości w badanym tutaj okresie.

W celu uwiarygodnienia tych rezultatów należy przytoczyć także odpowiednie wyniki tzw. spisów szkolnych. Liczby odnoszące się do polskojęzycznych uczniów również były minimalne, co ukazuje tabela 2. Najwyższe wartości wynotowano dla powiatu wiejskiego w 1906 r. – 46 uczniów (0,67%), a dla powiatu miejskiego również w 1906 r. – 19 osób (0,27%)¹⁰. Wszystko to wskazuje, że rzeczywiście w tym powiecie ludności polskiej praktycznie nie było. Dla obydwu powiatów można by szacować dla roku 1910, na ponad 97 tys., co najwyżej 1% ogółu mieszkańców, czyli poniżej tysiąca osób.

⁸ Zob. zwłaszcza L.C. Belzyt, *Pruska statystyka językowa...*, s. 21-26. Warto zaznaczyć, że za wliczeniem tzw. osób dwujęzycznych do Polaków opowiadali się w poufnych pismach nawet najwyżsi przedstawiciele administracji pruskiej, jak np. nadprezydent prowincji poznańskiej w 1909 r. Por. GStAPK, I. HA, Rep. 77, Acta des Ministerium des Innern, Nr. 3916, k. 75-76.

⁹ P. Mast, *op. cit.*, s. 107.

¹⁰ Odsetki wyliczone za danymi w: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 96.

Tabela 1. Wyniki spisów urzędowych dla powiatu elbląskiego w latach 1831-1910

Rok	Ogół ludności	Osoby mówiące językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	44 406	44 406	–	–
1834	44 006	44 006	–	–
1852	59 297	59 215	16	66
1855	58 476	58 423	2	51
1858	59 783	59 721	1	61
1861	60 852	60 852	0	0
1867	65 115	65 112	3	0
1890	37 610	37 545	48	11
1890 miasto	41 576	41 344	93	97
1900	38 800	38 639	107	47
1900 miasto	52 518	52 216	107	136
1905	38 871	38 737	105	5
1905 miasto	55 627	55 328	175	65
1910	38 611	38 558	36	12
1910 miasto	58 636	58 330	120	128

Tabela 2. Dane spisów szkolnych dla powiatu elbląskiego w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	6523	6521	0	2
1886 miasto	5874	5872	0	2
1891	6532	6528	0	4
1891 miasto	5021	5020	0	1
1896	7177	7172	0	5
1896 miasto	6124	6121	0	3
1901	7128	7098	8	22
1901 miasto	6621	6620	0	1
1906	6902	6856	4	42
1906 miasto	7167	7148	0	19
1911	6741	6733	6	2
1911 miasto	7503	7496	0	5

Powiat Malbork (Marienburg)

Powiat malborski znajdował się we wschodniej części regencji gdańskiej. Od strony zachodniej graniczył z powiatem starogardzkim, a następnie po 1887 r. – z tczewskim, od północy i zachodu z powiatem gdańskim (od 1887 r. – z gdańskim dolnym), od wschodu – z powiatem elbląskim i częściowo pasłęckim z regencji królewieckiej oraz od południa z powiatem sztumskim i częściowo kwidzińskim – obydwa z regencji kwidzińskiej. Należał do powiatów, w którym wyraźnie przeważała ludność niemiecka oraz wyznanie ewangelickie. Można dostrzec, że odsetek katolików wzrastał tam w niewielkim stopniu i tylko do około 1870 r. (od 37,5% w 1828 r. do 38% w 1871 r.). Na przełomie XIX i XX w. obniżył się on do stanu 35,7%¹¹. Przyrost liczby ludności był tam bardzo skromny. W latach 1821-1910 wyniósł zaledwie 43,8%, czyli 0,49% rocznie. Spadek liczby ludności dostrzegalny jest dla lat 1828-1831, 1852-1855 i 1867-1871, natomiast zastój – w latach 1855-1858 oraz 1871-1890. Dane te wskazują na liczne klęski nieurodzaju w pierwszej połowie XIX stulecia oraz emigrację mieszkańców „za chlebem” w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Pierwsze dwa spisy administracyjne wykazały, że ludność polska miała stanowić zaledwie 0,5% ogółu mieszkańców. Dopiero spis z 1837 r. ukazał bardziej obiektywny obraz. Odsetek ludności polskiej (i tzw. dwujęzycznej) wyniósł wtedy 11%. W następnych spisach był on systematycznie zaniżany (7-9%), aby w pierwszym powszechnym pruskim spisie językowym z 1861 r. wynieść zaledwie 1,7%, a w 1867 r. – 3,5%. Również spisy powszechne z lat 1890-1910 nie podniosły tego odsetka. Miał on wynosić około 3,5%. W odróżnieniu od wielu innych powiatów zachodniopruskich tendencja zwyżkowa jest prawie niedostrzegalna. Podobnie sytuacja przedstawia się w przypadku spisów uczniów szkół elementarnych (tab. 4).

Odsetek uczniów polskojęzycznych jest tutaj trochę wyższy. W 1906 r. wyniósł on 7,3%, a w 1910 r. – 6,4%. Dane te nie pozwalają na daleko idące korektury wyników spisów powszechnych. Jeżeli dla lat 30. XIX w. możemy przyjąć, że ludność polska stanowiła około 11% ogółu mieszkańców, to dla 1910 r. możemy szacować co najwyżej 6-7%. Wynika z tego, że grupa polska uległa tylko w małym stopniu germanizacji, a wpływ ludności polsko-katolickiej, czy też odpływ ludności niemiecko-protestanckiej, nie wpłynął na wyraźną zmianę stosunków narodowych na początku XX w.

¹¹ Za *ibidem*, s. 98.

Tabela 3. Dane spisów urzędowych dla powiatu malborskiego w latach 1831-1910

Rok	Ogół ludności	Osoby mówiące językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	44 721	44 468	253	–
1834	46 108	45 866	242	–
1837	48 556	43 237	351	4968
1852	55 337	50 598	114	4625
1855	54 113	50 164	168	3781
1858	54 906	51 106	128	3672
1861	56 131	55 174	957	–
1867	59 092	57 011	2081	–
1890	58 552	56 569	1545	400
1900	60 902	59 171	1239	459
1905	63 110	61 044	1705	321
1910	62 999	61 050	1498	426

Tabela 4. Spisy szkolne w powiecie malborskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	9312	8900	206	206
1891	9097	8764	32	301
1896	10284	9821	99	364
1901	10512	9931	294	287
1906	10571	9804	271	496
1911	10335	9673	306	356

Powiat Kwidzyn (Marienwerder)

Powiat kwidzyński w większości obejmował tereny należące wcześniej do Prus Książęcych (oraz potem Prus Wschodnich) i z tego względu przeważała tam, chociaż w niewielkim stopniu, ludność ewangelicka i niemiecka. Leżał w północno-wschodniej części regencji kwidzyńskiej. Od strony wschodniej graniczył z powiatami sztumskim i suskim, od południa z powiatem grudziądzkim, od zachodu i północy z powiatem starogardzkim z regencji gdańskiej (po 1887 r. – od północy z powiatem tczewskim) oraz na krótkim północnym odcinku – z powiatem malborskim także z regencji gdańskiej. Przyrost ludności był tam niewielki – w latach 1821-1910 wyniósł on 79,65%, czyli 0,89% rocznie. Było to dosyć charakterystyczne zjawisko w powiatach pruskich regencji wschodnich, w których przeważała ludność niemiecko-ewangelicka. Ludności żydowskiej było tam niewiele – stanowiła ona około 1% ogółu mieszkańców. Najwięcej było jej w 1858 r.: 921 osób, które stanowiły 1,5% zaludnienia. Katolicy z kolei stanowili w 1821 r. – 37,6% mieszkańców, w 1858 r. – 36,6%, w 1871 r. – 39% oraz 43,8%

Tabela 5. Rezultaty spisów urzędowych w powiecie kwidzyńskim 1831-1910

Rok	Ogół ludności	Osoby mówiące językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	41250	32130	9120	–
1834	42834	38590	4244	–
1837	46070	31245	14825	–
1849	56647	39564	17083	–
1852	59001	40778	18223	–
1855	59443	41739	17704	–
1858	60819	42896	17923	–
1861	62922	44489	18433	–
1867	66607	47059	19548	–
1890	63675	40772	21701	1169
1900	66773	42170	23867	720
1905	68096	42699	24541	827
1910	68426	42465	25148	796

w 1890 r. i aż 46,8% w 1910 r.¹² Dostrzegalny był więc wyraźny wzrost udziału tej grupy wyznaniowej w drugiej połowie XIX w. i na początku XX stulecia.

W przypadku powiatu kwidzyńskiego oficjalna statystyka pruska zaprezentowała dosyć kontrowersyjne rezultaty. Wystarczy stwierdzić, że w 1831 r. podała ona, że osoby polskojęzyczne stanowiły 28,1% ogółu mieszkańców, a trzy lata później już tylko 10% (9,9%). Po następnych trzech latach miało być już 32,2% osób polskojęzycznych. Pozostałe spisy, do 1867 r. włącznie, wykazywały ok. 30% ludności polskiej. Trzeba tutaj zaznaczyć, że w regencji kwidzyńskiej nie uwzględniano w spisach przed 1890 r. tzw. osób dwujęzycznych (jak to było np. w regencji gdańskiej czy w prowincji poznańskiej). Utrudnia to ustalenie w bardziej rzetelny sposób stanu liczebnego ludności polskiej, a wiadomo, że takie osoby istniały w pruskiej statystyce również na terenie regencji kwidzyńskiej i duża ich część była zaliczana do osób niemieckojęzycznych.

Przedstawionym danym dla lat 1831-1867 przeczyły oficjalne obliczenia administracyjne, dotyczące katolików z 1872 r. Podano tam, że katolicy mówiący po niemiecku stanowili 6,4% wszystkich katolików w powiecie, a mówiących po polsku miało być 22 319. Dane podane dla powiatu kwidzyńskiego były niepełne (nie obejmowały prawie 2 tys. katolików), ale podana liczba wskazywała, że ludność polska powinna stanowić co najmniej 34% ludności powiatu (dane z 1867 r. stwierdzały, że było jej zaledwie 29,4%)¹³. Gdyby wyliczony odsetek 93,6% Polaków wśród katolików zastosować do całej tej grupy, dałoby to dla 1871 r. ponad 24 tys. osób, stanowiących bez polskich ewan-

¹² Obliczenia za liczbami w: *ibidem*, s. 109.

¹³ Za GStAPK, XX. HA, Rep. 2 (II), Nr. 2146, Vol. 5, k. 35, Statistische Uebersicht über die Sprachenverhältnisse in den zum Regierungsbezirke Marienwerder gehörigen katholischen Parochien. 30. September 1872.

gelików już około 36,5% mieszkańców, czyli 7% więcej od spisu urzędowego z 1867 r. Dane z tego źródła, które – co należy podkreślić – dostarczone zostały przez organy administracji pruskiej, potwierdzają nierzetelność i tendencyjność pruskich spisów językowych. Potwierdzają one dodatkowo słuszność przyjętego przez nas założenia, że rezultaty spisów do 1867 r. włącznie zaniżają stan ludności polskiej, wliczając do grupy niemieckiej wiele tysięcy Polaków władających językiem niemieckim (czyli tzw. osoby dwujęzyczne). Przypomnijmy, że na taki sposób postępowania wskazywały także bezpośrednio ówczesne metody spisowe i tytuły rubryk z tabeli spisowych. Należy ocenić, że w pierwszej połowie XIX w. ludność polska stanowiła ok. 37-38% ogółu mieszkańców, w tym prawdopodobnie 1-2% ewangelików (czyli poniżej 1 tys. osób). Jest to wartość bardzo zbliżona do obliczeń przeprowadzonych powyżej na podstawie danych z 1872 r.

Wyniki spisów językowych z przełomu XIX i XX w. były bardziej korzystne dla ludności polskiej. Jej odsetek oscylował między 36-38%, przy czym dostrzegalna była niewielka tendencja wzrostowa (37,9% w 1910 r.). Powiększał się również, jak to wyżej zauważyliśmy, odsetek ludności katolickiej. Do ostatecznej oceny stanu ludności polskiej na początku XX w. potrzebna jest analiza spisów szkolnych.

Tabela 6. Rezultaty spisów szkolnych w powiecie kwidzińskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	10 719	6355	3362	1002
1891	10 531	6262	3463	806
1896	12 172	6831	4566	875
1901	12 224	6803	4769	652
1906	12 323	6555	5006	762
1911	12 477	6571	5206	700

Rezultaty spisów językowych uczniów szkół elementarnych dają podstawy do przeprowadzenia poważniejszej korekty spisów powszechnych. Odsetek uczniów polskojęzycznych w latach 1886-1911 regularnie wzrastał i wynosił:

- w 1886 r. – 40,7%,
- w 1891 r. – 40,5%,
- w 1896 r. – 43,9%,
- w 1901 r. – 44,3%,
- w 1906 r. – 46,8% oraz
- w 1911 r. – 47,3%.

Dane te dają podstawy do oceny, że przed pierwszą wojną światową odsetek ludności polskiej w powiecie kwidzińskim wynosił około 43-44%. Była to ludność wyznania katolickiego i nic nie wskazuje, że ok. 1910 r. miały być wśród niej jeszcze jakies większe grupy ewangelików. Po dokonaniu tego szacunku musimy zauważyć, że według naszych

ocen odsetek Polaków w tym powiecie nie uległ w ciągu 80 lat spadkowi, ale powiększył się o 6-7%. Ponieważ nie ma podstaw, aby zakwestionować wynik dla 1910-1911 r., należy wnioskować, że najprawdopodobniej wcześniejszy szacunek dla pierwszej połowy XIX w. był zbyt niski. Przyjęte przez nas zasady korekty spisów (m.in. odsetek ludności katolickiej) i brak dodatkowych informacji nie pozwalają jednak na podniesienie tego odsetka. Pewnym wytłumaczeniem byłaby wyższa rozrodczość polskich rodzin (katolickich) oraz intensywny odpływ ludności niemieckiej na zachód. Wskazuje na to bardzo niski wzrost liczby mieszkańców w latach 1864-1910 r. (tylko o 3 tys., czyli poniżej 5% w ciągu 46 lat). W powiecie tym wysiłki germanizacyjne władz pruskich nie przyniosły tym samym żadnego rezultatu. Germanizacji uległa prawdopodobnie jedynie niewielka grupa polskich ewangelików. Doszło do wyraźnego wzmocnienia pozycji Polaków, m.in. dlatego, że w powiecie tym nie prowadzono niemieckiej akcji osiedleńczej. Ten sukces strony polskiej w powiecie kwidzyńskim tym bardziej zasługuje na uwagę, gdyż dokonał się on na terenie, gdzie znajdowały się władze regencyjne i cały pruski aparat biurokratyczny, co powodowało, że miasto Kwidzyń było ponadproporcjonalnie obsadzone ludnością niemiecką.

Powiat Susz (Rosenberg)

Powiat suski był położony na granicy Mazur i Powiśla, na wschodnim krańcu regencji kwidzyńskiej. Stykał się od południa z powiatem lubawskim, od zachodu – z powiatem grudziądzkim i kwidzyńskim, od północy – z powiatem sztumskim oraz od wschodu – z powiatami regencji królewieckiej, morąskim i ostródzkim (ten ostatni od 1905 r. należał do regencji olsztyńskiej). Przeważała tam ludność niemiecka nad polsko-mazurską. Na jego terenie zdecydowanie dominowali luteranie, a katolicy stanowili 10-15% ludności, gdyż teren ten należał przed rozbiorami Rzeczypospolitej do Prus Książęcych i potem Prus Wschodnich. Do regencji kwidzyńskiej przyłączony został on wraz z jej utworzeniem po decyzjach Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r. (oraz ponownie w 1878 r.).

Wzrost ludności był wyraźnie szybszy niż w powiecie malborskim i niewiele wyższy niż w powiecie kwidzyńskim. W ciągu 89 lat, od 1821 do 1910 r., wyniósł on 94,4%, czyli 1,06% rocznie¹⁴. Spadek liczby mieszkańców następował na tym terenie w latach 1846-1849, 1852-1855 i 1871-1890. Prawdopodobnie z tego przeważająco niemieckiego powiatu wielu mieszkańców wyjechało pod koniec XIX w. za pracą do Berlina, Zagłębia Ruhry oraz do Ameryki. Odsetek ludności katolickiej był nieduży. W pierwszej połowie XIX w. wynosił ok. 10% (najwięcej w 1834 r. – 12%), w 1871 r. spadł nawet do 7%, ale na przełomie XIX i XX w. zaczął wyraźnie wzrastać – do 14,4% w 1910 r.¹⁵ W przypadku

¹⁴ Obliczenia za liczbami w: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 110.

¹⁵ Za *ibidem*.

Tabela 7. Rezultaty spisów urzędowych w powiecie suskim w latach 1831-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	31 335	26 190	5145	–
1834	32 689	26 739	5950	–
1837	35 842	29 931	5911	–
1846	42 480	34 380	8100	–
1849	41 852	34 867	6985	–
1852	43 222	35 513	7709	–
1855	43 097	36 329	6768	–
1858	44 607	38 166	6441	–
1861	46 535	40 182	6353	–
1867	50 805	43 882	6923	–
1890	49 001	44 005	3724	1253
1900	52 001	47 599	3591	793
1905	53 293	49 304	3465	503
1910	54 550	50 194	3451	870

tego powiatu, w którym po polsku mówili głównie ewangelicy Mazurzy, wzrost odsetka ludności katolickiej miał stosunkowo niewielki wpływ na odsetek ludności polskiej.

Wszystkie spisy językowe z lat 1831-1867 wykazywały udział ludności polskojęzycznej w wysokości 14-19%¹⁶. Najwyższy jej odsetek wynotowany został w 1846 r. – 19,1%. Biorąc pod uwagę metody spisowe i brak uwzględnienia tzw. osób dwujęzycznych nasz szacunek dla tego okresu wynosi 23-24%.

Spisy powszechne z lat 1890-1910 wykazały jeszcze mniejszy udział ludności polskojęzycznej (i tzw. mazurskojęzycznej), co było pewnym wyjątkiem w porównaniu z większością powiatów regencji kwidzyńskiej. Odsetek ten miał wynosić 7,5-10,2% i tendencja była malejąca (8% w 1910 r.). Było to również nietypowe w badanej regencji, najprawdopodobniej z tego powodu, że w odróżnieniu od innych powiatów, większość osób polskojęzycznych była wyznania ewangelickiego i statystyka językowa wykazywała tam raczej trend panujący w regencji olsztyńskiej.

Spisy szkolne z lat 1886-1911 wskazywały również, chociaż nie całkiem konsekwentnie, na malejący odsetek uczniów mówiących po polsku i „mazursku”. Najwyższy był w 1886 r. i wynosił 24%, a najniższy w 1901 r. – 16,3%. Według ostatniego z tych spisów z 1911 r. uczniowie polskojęzyczni mieli stanowić 18,5%. Biorąc pod uwagę

¹⁶ Zob. E. Matuszewski, *Pogranicze etniczne zachodnich Mazur w XIX w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1976, nr 4, s. 475. Autor, powołując się na opinię królewieckiego konsystorza ewangelickiego z 15.12.1856 r. (Summarische Nachweisung), podaje, że w pięciu parafiach powiatu suskiego mieszkało 7192 Polaków. Było to kilkaset osób więcej, niż podają spisy urzędowe dla 1855 i 1858 r., ale wartość ta mieściła się w podanej wyżej granicy procentowej (16,7%).

Tabela 8. Wyniki spisów szkolnych w powiecie suskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	8942	6795	1022	1125
1891	8355	6671	600	1084
1896	8847	7192	519	1136
1901	9097	7618	323	1156
1906	9138	7413	396	1329
1911	9231	7526	556	1149

te dane, należy wnioskować, że na początku XX w. polska ludność mazurska mogła stanowić ok. 16-17% ogółu mieszkańców powiatu suskiego. Oznaczało to obniżenie się jej odsetka o 7%, co jak na powiat mazurski było wartością niewielką, wskazującą, że proces germanizacyjny przybrał tam niezbyt duże rozmiary.

Powiat Sztum (Stuhm)

Powiat sztumski leżał na terenie Powiśla, w północno-wschodnim rogu regencji kwi-dzyńskiej. Od południa graniczył z powiatem suskim, od zachodu – z powiatem kwi-dzyńskim, od północy – z powiatem malborskim z regencji gdańskiej oraz od wscho-du – z powiatem pasłęckim i morąskim z regencji królewieckiej. Jego obszar składał się z części należącej przed 1772 r. do Rzeczypospolitej, w ramach Prus Królewskich oraz z części dawnych (luterzańskich) Prus Książęcych. Dlatego też mieszkało w nim stosunkowo dużo wyznawców Kościoła luterńskiego oraz znaczna grupa niemieckich katolików (15-20%). Niemcami byli ponadto mennonicy, którzy stanowili około 2% mieszkańców. Odsetek ludności żydowskiej wahał się w granicach 1,5%, ale w 1910 roku spadł do 0,5%. Ludność katolicka w pierwszej połowie XIX wieku stanowiła około 62% mieszkańców (najwięcej w 1828 r. – 62,9%). W drugiej połowie tego stulecia jej odsetek zaczął powoli wzrastać. W 1871 r. wyniósł 63%, w 1890 r. – 64,2% oraz w 1910 r. – 65,4%. Charakterystyczny dla tego powiatu był bardzo niski wzrost liczby ludności – w latach 1821-1910 wyniósł on zaledwie 58,9%, co dawało średnią roczną w wysokości jedynie 0,66%¹⁷. Średnia ta była jednak wyższa niż w powiecie malborskim. Dostrzegalna jest stagnacja w latach 1828-1834 i 1867-1871, spadek w latach 1846-1849, 1855-1858 oraz 1871-1890. Działo się tak z powodu licznych klęsk nieurodzaju oraz wyjazdów mieszkańców „za chlebem” do Ameryki lub do centrów przemysłowych Niemiec.

Poza wynikami z dwóch pierwszych spisów następne wykazywały dosyć ustabilizowane liczby w rubrykach językowych. W 1831 r. na terenie powiatu miało być

¹⁷ Por. dane za: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 114.

Tabela 9. Pruskie spisy urzędowe w powiecie sztumskim w latach 1831-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	27 125	21 700	5425	–
1834	27 725	12 903	14372	–
1837	28 536	15 512	13 024	–
1849	34 718	18 941	15 777	–
1852	36 446	20 731	15 715	–
1855	38 036	21 932	16 104	–
1858	37 391	21 909	15 482	–
1861	38 751	22 475	16 276	–
1867	40 483	23 555	16 928	–
1890	36 085	20 792	13 819	1471
1900	36 381	22 157	13 253	954
1905	36 559	22 550	13 473	525
1910	36 527	20 923	15 560	23

zaledwie 20% osób polskojęzycznych, natomiast trzy lata później – 53,5% (!!). W następnych latach – do 1867 r. – odsetek ten wahał się od 41,5% do 46%. Z kolei dane wynotowane w zestawieniu statystycznym katolików z 1872 r. wskazywały, że ludności polskojęzycznej powinno być co najmniej 52% (stanowili oni 83% wszystkich katolików)¹⁸. Uwzględniając te wartości oraz znając metody spisowe, należy oszacować, że ludność polska w pierwszej połowie XIX w. stanowiła ok. 55% ogółu mieszkańców, czyli wyraźną większość.

Ostatnie spisy językowe z lat 1890-1910 określiły odsetek osób polskojęzycznych na 38-43%, przy czym najwyższe z nich wystąpiły w 1890 i 1910 r. (42,7%). Tendencja wzrostowa była w tym przypadku nie całkiem konsekwentna. Podobnie przedstawiały się rezultaty spisów szkolnych.

Warto w tym przypadku przytoczyć odpowiednie odsetki dla uczniów mówiących po polsku (razem z tzw. uczniami dwujęzycznymi):

w 1886 r. – 46,3%,

w 1891 r. – 47,5%,

¹⁸ Zob. GStAPK, Acta der Königlichen Regierung zu Marienwerder, XIV. HA, Rep. A 181, Nr 5123, k. 43. Dane w tym zestawieniu wskazują 20 063 osoby polskojęzyczne w gronie katolików (83,1% wszystkich katolików w powiecie). Liczba katolików w rzeczywistości była wtedy jednak o 1200 osób wyższa. Po uwzględnieniu tej poprawki polskich katolików powinno być 21 070. Liczba ta nie uwzględnia ludności polskiej wyznania ewangelickiego.

Tabela 10. Dane spisów szkolnych w powiecie sztumskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	6635	3563	2232	740
1891	6157	3233	2379	545
1896	7108	3796	2743	569
1901	7254	3959	2732	563
1906	7113	3617	2567	929
1911	6992	3565	2704	722

w 1896 r. – 46,6%,

w 1901 r. – 45,4%,

w 1906 r. – 49,1% oraz

w 1911 r. – 49%.

W świetle danych językowych dla uczniów szkół elementarnych w powiecie sztumskim na początku XX w. można szacować, że mieszkało tam 46-47% Polaków, natomiast statystyka wyznaniowa pozwala na podniesienie tego szacunku (jeżeli nadal 83% katolików było polskojęzycznych) do 53-54%. Mając te dwie wartości, oceniamy, że Polacy stanowili wtedy najprawdopodobniej ok. 50% ogółu mieszkańców. Straty germanizacyjne wyniosłyby w takim przypadku 5-6% w ciągu 80 lat, co jest wartością niewielką.

Po zaprezentowaniu szczegółowych danych oraz propozycji korekty danych statystycznych można pokusić się o całościowe obliczenie liczby Polaków na Powiślu w przededniu pierwszej wojny światowej. W powiecie elbląskim, miejskim i wiejskim mogło ich być co najwyżej 700-800 osób, w powiecie malborskim – około 4 tys. (6-7%), w powiecie kwidzińskim – 30 tys. (43-44%), w powiecie suskim – 9 tys. (16-17%) oraz w powiecie sztumskim – ok. 18 tys. (50%). Razem daje to prawie 62 tys. osób, czyli ponad 19% ogółu mieszkańców (319 400). Bez powiatu elbląskiego, na terenie którego ludności polskiej prawie nie było, ludność polska (prawie 61 tys.) stanowiła przed pierwszą wojną światową ponad 27% ogółu mieszkańców pomniejszonego w ten sposób Powiśla (na ponad 222 tys. osób). Polaków było zdecydowanie więcej w południowej i zachodniej części badanego terenu, co po zakończeniu wojny i powstaniu państwa polskiego wpłynęło na decyzję aliantów o przeprowadzeniu na tym terenie plebiscytu, który – pomimo nie najgorszego statystycznie punktu wyjściowego – został jednak jednoznacznie przegrany przez stronę polską. Przyczyny tej klęski były wielorakie i nie sposób omówić je w kilku zdaniach. Nie jest to już obiektem badania w niniejszym opracowaniu.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie:

XX. Hauptabteilung, Repositur 2, Oberpräsidium von Preußen

XX. Hauptabteilung, Repositur 2 (II), Acta des Königlichen Ober-Präsidiums von Preußen

XIV. Hauptabteilung, Repositur 181, Acta der Königlichen Regierung zu Marienwerder

I. Hauptabteilung, Repositur 77, Acta des Ministerium des Innern

Źródła drukowane

Gemeindelexikon für das Königreich Preußen, t. 2: Westpreußen = *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreußen*, Berlin 1908.

Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln, Berlin 1912, t. 2: Regierungsbezirk Danzig, t. 3: Regierungsbezirk Marienwerder.

Statistisches Jahrbuch für den Preußischen Staat 1913, Berlin 1914.

Preußische Statistik, t. 5, 101/2, 120/2, 121, 151/2, 176/3, 177/3, 209/3, 231/2, 234.

Opracowania

Belzyt L.C., *Pruska statystyka językowa (1825-1911) a Polacy zaboru pruskiego, Mazur i Śląska*, Zielona Góra 2013.

Belzyt L., *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar* (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, t. 3), Marburg 1998.

Bernhard L., *Die Fehlerquellen in der Statistik der Nationalitäten*, Vorwort w: Paul Weber, *Polen in Oberschlesien. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1914, s. III-XXI.

Mast P., *Ostpreußen und Westpreußen und die Deutschen aus Lithauen* (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, t. 10), München 2001.

Matuszewski E., *Pogranicze etniczne zachodnich Mazur w XIX w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4, 1976, s. 470-490.

Leszek C. Belzyt

LICZEBNOŚĆ LUDNOŚCI POLSKOJĘZYCZNEJ NA POWIŚLU PRZED PIERWSZĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ NA PODSTAWIE PRUSKICH SPISÓW JĘZYKOWYCH

Streszczenie: Powiśle to obszar leżący na prawym brzegu dolnej Wisły. W okresie przed pierwszą wojną światową zaliczano do niego pruskie powiaty: elbląski, malborski, kwidzyński, suski i sztumski. Liczebność ludności polskiej, która mieszkała tam przed pierwszą wojną światową, można ustalać na podstawie danych pruskiej statystyki językowej, głównie z lat 1890-1910, oraz rezultatów tzw. spisów szkolnych uczniów szkół powszechnych z lat 1886-1911. Po analizie tych danych i przeprowadzeniu odpowiedniej ich korekty można stwierdzić, że w powiecie wiejskim i miejskim elbląskim mieszkała niewielka liczba Polaków, stanowiąca mniej niż 1% ogółu zaludnienia. W powiecie malborskim odsetek ten był wyższy, ale ludność niemiecka tam również zdecydowanie przeważała. Polacy, prawie

wyłącznie wyznania katolickiego, stanowili prawdopodobnie ok. 6-7% mieszkańców. W powiecie suskim ludność polskojęzyczna była w większości wyznania luterańskiego (Mazurzy) i także tam stanowiła ona wyraźną mniejszość (16-17%). Dużo lepiej dla strony polskiej sytuacja przedstawiała się w powiecie kwidzyńskim i sztumskim. W tym pierwszym Polacy stanowić mogli około 43-44% ogółu, natomiast w tym drugim – nawet około 50% mieszkańców. W okresie przed pierwszą wojną światową w liczbach absolutnych w powiecie elbląskim zamieszkiwał niecały tysiąc Polaków (700-800), w powiecie malborskim – 4 tys., w powiecie suskim – 9 tys., w powiecie kwidzyńskim – 30 tys. oraz w powiecie sztumskim – 18 tys. osób mówiących językiem polskim.

Słowa kluczowe: pruska statystyka językowa, Powiśle, mniejszość polska w Niemczech

THE SIZE OF THE POLISH-SPEAKING POPULATION IN VISTULALAND BEFORE THE FIRST WORLD WAR BASED ON THE PRUSSIAN LANGUAGE STATISTICS

Summary: Powiśle is an area lying on the right bank of the lower Vistula. In the period before the First World War it was considered to be the Prussian districts Elbląg, Malbork, Kwidzyn, Sztum and Susz. The number of Polish people, who lived there before the First World War can be determined on the basis of the data of the Prussian language statistics, mainly from the years 1890-1910 and the results registers of primary school pupils from 1886-1911. After analyzing these data and correction it can be stated that in the district of Elbląg rural and urban lived small number of Poles, representing less than 1% of the total population. In the district of Malbork, this percentage was higher, but the German population there also strongly prevailed. Poles, almost exclusively of the Catholic religion, probably accounted for around 6-7% of the population. In the district of Susz Polish-speaking population it was mostly Lutheran (Masurians), and there also constituted a distinct minority (16-17%). The situation was much better for the Polish side in the districts of Kwidzyn and Sztum. In the former, Poles could account for about 43-44% of the total, while in the latter – even about 50% of the population. In the period before the First World War, in absolute numbers in the district of Elbląg inhabited less than one thousand Poles (700-800), in the district of Malbork – 4,000, in the district of Susz – 9,000, in the district of Kwidzyn – 30,000 and in the districts of Sztum – 18,000 people who speak Polish.

Keywords: Prussian language statistic, Vistulaland, polish minority in Germany